

**МОРФОЛОГІЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ВІДОБРАЖЕННЯ ІЄ. *G^UHER- / G^UHOR- «ГОРІТИ»
В ДІЄСЛІВНИХ КОНТИНУАНТАХ ПСЛ. *GORĚTI /
*GORITI / *GARATI**

У статті дається характеристика морфологічних і семантичних особливостей рефлексії індоєвропейських коренів *g^hher- / g^hhor- у продовженнях дієслів псл. *gorěti / *goriti / *garati.

Ключові слова: індоєвропейська мова, праслов'янська мова, корінь, континуант, реконструкція, деривація, семантика.

Серед спільнослов'янських позначень процесів горіння найрівномірніше представлені і найпродуктивнішими є слова, що походять від псл. *gorěti «знищуватись у вогні, палати»: укр. *goritu*, бр. *garэць*, рос. *гореть*, друс. *gorѣти*, п. *gorzeć (goreć)*, ч. *hořeti*, слц. *horiet'*, вл. *horić*, нл. *goreś*, болг. *горя*, мак. *гори*, схв. *gòrjemi*, слн. *goréti*, стсл. *gorѣти*, полаб. *d'òri-sa*, словін. *gùqeřěc*. Праслов'янське *gorěti споріднене з лит. *garėti* «палити, випаровуватися», лтс. *garėtiės* «вигорати (у печі)». На ширшому індоєвропейському тлі воно пов'язане з дінд. *hārah* «жар», *ghṛṇóti* «палати, світитися», *gharma-* «жар», гр. *θερομαι* «ставати спекотнішим», *θερος* «літня спека, врожай», лат. *formus* «теплий»; пор. кельтські паралелі: ірл. *gor* «жар», *gorim* «зігрівати», кімр. *gor, gori*, брет. *gor, gorin*, а також вірм. *jer* «тепло», що, так само як і псл. *gorěti, походять від спільноіндоєвропейського кореня *g^hher- / g^hhor- (Pokorny¹, 493–495; Bern., 1, 334; ЭССЯ, 7, 42–43; Фасмер, 1, 441; Преобр., 1, 188–189; ЕСУМ, 1, 567; Sławski, 1, 322–323; Machek, 177; Schuster-Šewc, 324; БЕР, 1, 266–267; Skok, 1, 591–593).

При історико-етимологічному дослідженні рефлексів псл. *gorěti привертає увагу о-вокалізація його кореня, наявна поряд з етимологічно вихідною вокалізацією е в іє. *g^hher- «горіти, гарячий». Водночас ступінь о характерний для слов'янських девербативів, утворених від дієслів з вокалізмом кореня е (пор. друс. *нести* — *ноша*, *вслѣти* — *воля* та ін.). Однак у цьому випадку ступінь е виступає у віддієслівному імені псл. *zarь- < *gērь-, яке традиційно зіставляється з псл. *gorěti. Подібне зворотнє співвідношення (о / е, а не е / о) кореневого вокалізму дієслова (первинного щодо імені) і віддієслівного іменника змушує, з одного боку, піддати сумніву питомий характер о в даному дієслівному корені, а з другого, — спонукає шукати інший генетично первинний відкореневий субстантив, зіставляваний з псл. *gorěti.

П. С. Кузнецов відзначає, що «ступінь о в дієслівних утвореннях різного значення ми знаходимо і тоді, коли ступінь е в дієслівній основі, принаймні в епохи,

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

від яких збереглися пам'ятки, не засвідчений»²; порівняймо найдавніші фіксації **o** в корені *gor-* в Ізборнику Святослава 1073 р. чи Супрасльському рукописі — стсл. *gorъти* < псл. **gorěti*. Однак варто наголосити, що А. Мейє, аналізуючи чергування **e / o** в праслов'янській мові на прикладі слов'янських рефлексів іє. **g[#]her-* / *g[#]hor-*, розташував деривати в такій послідовності: *жеравъ* «гарячий» (ступінь **e**), *но-жаръ* (ступінь **ĕ**), *gorъти* (ступінь **o** з похідним недоконаного виду, *гарати*, новий ступінь **o**), *грънь* «горн» (нульовий ступінь)³. Інакше кажучи, учений розмістив форми з кореневим **e** і початковим палаталізованим **ž** на першому місці, указуючи при цьому, що чергування кореневих голосних сприяють утраті наочної єдності словотвірних гнізд: «...у слов'янських мовах уже не відчувається, що ми маємо справу з представниками того самого кореня **g[#]her-* “горіти”»⁴. О. М. Трубачов у огласовці **o** в псл. **gorěti* вбачає «вторинний характер кореневого вокалізму (балт. **a** в лит. *garėti*)»⁵. Він підкреслює, що «як би не вирішувалося питання конкретної похідності... форм (псл. **gor'e*, **gorькъ*, **gorjъ*), зокрема, їхнє співвідношення з дієсловом **gorěti*, кореневий вокалізм даного дієслова не є історично первинним»⁶. В. Махек, навпаки, зазначає, що «ступінь **o** в корені *gor-* є закономірним і представлений в утвореннях з вихідним значенням»⁷. У Загребському тлумачному словнику хорватсько-сербської мови **o** в корені *gor-* розглядається як результат «посилення **g[#]her-*»⁸.

Таким чином, дотепер в етимології залишається до кінця не вирішеним питання: яким же було первинне спільнослов'янське дієслово, що походить з іє. **g[#]her-*, **gor(ě)ti* чи **gēr(ě)ti*? Як видається, дієслово з кореневим **e**, що виводиться з іє. **g[#]her-*, можна реконструювати на слов'янському ґрунті на підставі слн. *žerěti* «горіти» (Pl., 2, 959) і *žereti* «гірчити» (там же, 954), а також на матеріалі дериватів на зразок друс., стсл. *жератокъ*, *жератъкъ* «лопіл, жар», *жеравиє* «т. с.», укр. *жерій* «сине полум'я над жаром», ч. *žeravý* «розпечений», схв. *жерава* «жар» тощо у формі псл. **žerěti* < **gerěti* (можливо, навіть як атематичне псл. **žerti* з огляду на ад'єктив псл. **žeravъ*⁹). У разі прийняття цієї реконструкції встановлюється лексико-граматична відповідність **žerěti* / **žarъ* з тотожним у якісному відношенні вокалізмом дієслова і девербатива: псл. **žer-* / **žēr-* (**ger-* / **gēr-*).

Дослідження лексичних одиниць, зокрема іменників, що входять до словотвірного гнізда слів з коренем **gor-* / **žar-*, наводить на думку про ймовірність існування у слов'янських мовах імені-континуанта праслов'янського субстантива з вокалізмом **o** в *gor-*, що перебував у безпосередньому семантичному зв'язку з твірним дієсловом з **e** в корені; інакше кажучи, йдеться про можливість побудови відповідності типу **e**-дієслово / **o**-ім'я. Є підстави вважати, що подібне співвідношення можна вивести, виходячи з реконструйованого дієслова псл. **žerěti* і праформи **gorъ*, рефлекси якої виявлені в рос. діал. *горъ* «випалене місце; постраждалий від пожежі лісовий простір» (СРНГ, 7, 80), префіксальному *выгор*, *выгоръ* «т. с.» (там же, 6, 268–269), п. *gorz* (*górz*) «біль у горлі; печія, (пе-

² Кузнецов П. С. Чередования в общеславянском языке-основе // Вопр. славян. языкознания. — М., 1954. — Вып. 1. — С. 24–68.

³ Мейє А. Общеславянский язык. — М., 1951. — С. 459.

⁴ Там же.

⁵ ЭССЯ, 7. — С. 42–43.

⁶ Там же.

⁷ Machek, 139.

⁸ RHSJ, 3, 281.

⁹ Варбот Ж. Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд // Вопр. языкознания. — 1967. — № 4. — С. 71.

рен.) гнів, пристрасть» (Linde, 2, 100; SW, 1, 878). У такому разі традиційне протиставлення псл. **gorěti* — **žarъ*, яке, очевидно, є вторинним, варто замінити гіпотетично первинним псл. **žerěti* — псл. **gorь*.

Псл. **gorěti*, **goritъ* «палати, знищуватись у вогні» належить до розряду слов'янських дієслів стану, тобто неперехідних, і входить до групи слов'янських і балтійських вербативів, які є наслідком перетворення індоєвропейського медіопасивного перфекта (пор.: **gor'ъ*, *goritъ*, *gorěti*; **тъно*, *тънитъ*, *тънѣти* — лит. *gariù*, *gāri*, *garėti*, *miniù*, *mini*, *minėti* (Sl. prast., 1, 55–56)¹⁰. З огляду на таку кваліфікацію псл. **gorěti* його варто віднести до історичного середнього стану, здатного виражати стан суб'єкта; як зазначає Е. Бенвеніст, своєрідною рисою індоєвропейського дієслова є те, що в ньому міститься вказівка лише на зв'язок із суб'єктом, а не з об'єктом¹¹. Дієслово псл. **gorěti* в цій інтранзитивній функції поєднується з підметом, що виражає водночас і суб'єкт, і осередок впливу. Саме така лексико-граматична реалізація псл. **gorěti* є найпоширенішою і найпоширенішею представленою в усіх слов'янських мовах. У ролі суб'єкта виступає те, що спалюється для отримання тепла чи світла, те, що знищується вогнем, пожежею (вогнище, свічка, дрова, торф, вугілля, бензин, газ, а також ліс, посіви, будови тощо). Рефлекси псл. *gorěti* в сучасних слов'янських мовах фіксуються у словосполученнях на зразок укр. *лампа горить*, ч. *lampa hoří*, болг. *крушката гори*, які метонімічно передають випромінювання світла внаслідок горіння чи розжарювання (пор. іншу метонімію у випадках типу п. *okna gorzaly*, де відповідне дієслово також передає значення «світитися»). Поєднання світлового і високотемпературного значень властиве колокаціям, де в ролі суб'єкта виступає сонце: укр. *сонце горить*, рос. *солнце горит*, п. *slonice gorzeje*, схв. *sunce gori* (у словосполученні болг. *слънцето гори* (Геров, 1, 238) *гори* є перехідним і тлумачиться як «палить»). Лексико-семантичний варіант «зменшуватися в результаті термічного впливу» в системі значень рефлексів псл. *gorěti* спостерігається лише в кількох прикладах: ст. рос. *горѣти* «випаровуватися при перегонці вина» (СлРЯ, 4, 85) і слн. *ugorěti* «меншати при бродінні» (Pl., 2, 713). Деякі континуанти псл. *gorěti* виражають дію посухи: укр. *горить хліб* (*гречка, соняшники*), рос. *горят хлеба, рожь*, бр. *гарыць бульба*, діал. *goritъ* «сохнути від сильної спеки, без дощів (про овочі)» (Нар. сл., 1979, 142), ч. *travník horkem vyhořel*. У семантичній структурі східнослов'янських, а також сербохорватського і словенського континуантів фіксується значення «гнити, розпадатися, псуватися (унаслідок тепла в поєднанні з вологою)»: рос. *хлеб горит в копнах* (Ожегов, 128), *горелые шкуры* «зотлілі, прілі» (там же), *горелая мука* «пріла, з гіркуватим смаком» (Даль, 1, 384–385), діал. *горячиться* «гнити, псуватися (про сіно)» (СРНГ, 7, 88), укр. *горять полуниці, сіно* (СУМ, 2, 130), бр. *гарыць зярно* (ТСБМ, 2, 34), схв. *gõreti* «гнити, розпадатися (про хміль, сіно)» (РСКНД, 3, 481), слн. *ugorěti se* «зопривати (про гній)» (Pl., 2, 713), *ugorniti* «т. с.», *ugarjati se* «нагріватися, зопривати», *ugárjav gnoj* «прілий гній» (там же, 2, 711). На цей семантичний перехід указував ще О. О. Потебня: «Знаючи, наприклад, що гниття позначається в мові вогнем, можна б вогонь назвати символом гниття»¹². Його регулярність підтвер-

¹⁰ Иванов В. В. Отражение двух серий индоевропейских глагольных форм в праславянском // Славянское языкознание : VI Междунар. съезд славистов [Докл. сов. делегации]. — М., 1968. — С. 225–277; Перельмутер И. А. Общеиндоевропейский и греческий глагол : Видо-временные и залоговые категории. — Ленинград, 1977. — С. 114.

¹¹ Бенвеніст Э. Индоевропейское именное словообразование. — М., 1955. — С. 185.

¹² Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии и другие сочинения. — Х., 1914. — С. 2.

джується низкою типологічних паралелей у семантиці синонімічних дієслів і їхніх дериватів: рос. *жечь* «запалювати» — діал. *жгань* «перепрілий гній», *жгáньий* «т. с.»; рос. *палить, оплеть* «обпектися» — діал. *плеть* «трухлявіти, гнити», *плень* «що-небудь пріле або зіпсоване»; рос. діал. *преть* «потіти, гнити від вологи», укр. *пріти* «т. с.», п. *przeć* «т. с.» (як продовження псл. **pyr-* / **pyr-* «вогонь, горіти»); рос. діал. *вреть* «сильно потіти» і *варить* «кип'ятити, готувати на вогні»; укр. *тліти*, рос. *тлеть* «гнити, розпадатися від вогкості» і «повільно, без полум'я горіти, даючи слабе світло»; укр. *тлінь*, рос. *тлен*, ст.рос. *тля* «усе, що гние, пріє; гнилизна, попіл, порошок». Ці паралелі свідчать на користь запропонованого І. П. Петльовою етимологічного пов'язання ч. *deheň* «гнилизна» з псл. **žegti* (ч. *žeci*) < іє. **dhegʰh-* «палити», а також ч. *želivé dřevo* «порохняве, гниле дерево», рос. діал. *жалéть* «зопривати» із псл. **gol-* / **gēl-* «горіти, палити»¹³. Таким чином, перехід «горіння» > «гниття» має характер семантичної паралелі, досить послідовно відображеної в розвитку різнокореневих слов'янських дієслів із значенням «горіти, палити, запалювати». Наведений матеріал свідчить, що цей перехід відбувся ще в праслов'янський період, тому є всі підстави приписати дієслову псл. *gorěti*, так само як і його близькозначним корелятам псл. **žgati*, **pylēti*, **tylēti*, **pyrēti*, **vyrēti*, **žalēti*, не тільки первинне значення «горіти, палити», але й похідне «гнити, псуватися від тепла й вологи» (перехід «горіти» — «гнити» можна знайти і в інших мовах, пор. англ. заст. *to firefang* «горіти; псуватися, перепривати (про зерно, гній, сир)») (Webster, 378).

Послідовніше фіксуються рефлекси псл. **gorěti* зі значенням «відчувати жар у тілі, бути в гарячці; відчувати пекучий біль, зокрема унаслідок запалення»: укр. *горіти* «відчувати жар, лихоманку (про чоло, тіло)», рос. *гореть*, бр. *garэць* «т. с.», п. *ciało gorzało od gorączki*, ч. *hoří hláva*, болг. *deteme gори от треска* «дитина горить у лихоманці», мак. *гори* і слн. *goréti* «бути у хворобливому стані»; укр. *горять руки, горять збиті ноги*, бр. *гараць мазалі*, п. *ząb gorzeje* (про запалений зуб), ч. розм. *rana hoří*. Позначення хворобливих станів і їхніх симптомів є типологічною рисою семантичної еволюції дієслів зі значенням «горіти, палити», що особливо чітко видно на матеріалі іменних похідних з коренями *gor-* (основи **goręj-*, **gorqj-*, *žer-* (*žar-*, *žerav-*), *žeg-* (*žegav-*), *pal-* (**palqj-*, *palav-*), а також *var-*, *vьr-*¹⁴.

Близькими до цього семантичного різновиду є дієслова для передавання афективних станів психіки, при яких, як відомо, температура тіла може дещо підвищуватися. Рефлекси псл. **gorěti*, виступаючи у сполученні з іменниками *тіло, обличчя, щоки*, можуть мати одночасно і соматичну, і емоційно-афективну віднесеність: укр. *горять як жар вуста*, болг. *гори ми лицето* «зашарітися», п. *gorzą ze wstydu policzki* «горять щоки із сорому», ч. *tváře mi hoří* «т. с.», *hořela jak planý mak* «вона зашарілася», слн. *lica so ji gorela* «у неї палало обличчя» і под. Суто емоційне значення передає сполука рос. діал. *кровью гореть* «глибоко переживати» (СРНГ, 7, 35); пор. також укр. *серце горить*, бр. *сэрца гарыць*, рос. *сердце горит*, п. *serce gorzeje*, ч. діал. *hóřet v srdcí*, схв. *гори срце му*, слн. *srce mi gori*.

¹³ Петлева И. П. Этимологические исследования по славянской лексике. III. Рус. *нежьель, жалéть* «преть», слц. *želiet'*, п. *želiwo* // Этимология 1973. — М., 1975. — С. 45.

¹⁴ Черниш Т. О. Деякі назви хвороб і хворобливих відчуттів з коренем псл. **žeg-* у слов'янських мовах // Вісн. Одес. нац. ун-ту. — О., 2007. — Т. 12. Вип. 3. — С. 167–173; Черниш Т. О. Терміни народної медицини у складі гнізд із коренями на позначення горіння // Кодови словенских култура. — Београд, 2008. — № 10. — С. 198–206.

У слов'янських мовах поширені словосполучення на зразок укр. *горіти по-чуттям, прагненням* з амбівалентною оцінною конотацією, напр.: укр. *горіти радістю, натхненням*, п. *gorzeć szczęściem, żądzą*, болг. *горя от желание*; пор. ч. *kraj vzhořel novými vzruchy*, а також рос. *гореть злобой*, п. *gorzeć niepawością*, схв. *goriо je у њима гъев* і под. О. О. Потебня зафіксував уживання укр. *горіти* в значенні «бажати» у грі «горю дуба» або «горю пня» (найменування, паралельні рос. *горелки*, діал. псков. *огарьши*). Дівчина, коли водить, говорить: «Горю, горю дуб (або пень)», а на запитання «Чого ж ти горить?» відповідає — «Красної панни!»¹⁵. Східнослов'янські вирази типу бр. *робота гарьць у руках*, укр. *горіти на роботі* мають значення «продуктивно, успішно трудитися». Протилежний зміст «працювати, не поспішаючи, робити абияк» передається за допомогою того самого дієслова з часткою *не*: рос. *не горит*, укр. *не горить*, ч. *ne hoří to* «немає причин квапитися».

Поєднання ознак афективності й інтенсивності з амбівалентною оцінною конотацією властиве й деяким іншим переносним значенням континуантів псл. **gorěti*: «зазнати невдачі на іспитах, виборах» (укр. *погоріти, згоріти, прогоріти*, рос. *погореть, сгореть*), «швидко зношуватися, рватися» (бр. *вопратка на ім гарэла*, укр. *взуття горить на хлопцях*, ч. *šaty na tým chlapci hoří*), «розоряти, робити нещасним, розбивати життя» (перех. болг. *изгарям, изгорел*), «швидко бігти, квапитися» (ч. *harati*, рос. діал. *гореть*, пор. також рос. *план горит, горящая путевка*). На семантичний зв'язок «вогень, горіти — швидкість» указував ще О. О. Потебня: «...від вогню і світла йдуть сила, спритність, розум, але лише через уявлення швидкості. Вогень, світло і швидкість — споріднені в мові поняття»¹⁶.

Серед слов'янських вербативів, що походять від іє. **g^hher-*, поряд із континуантами стального дієслова на *-i-*, *-ěti* (псл. **gorěti*) можна виділити групу однокореневих каузативів на *-i-*, *-iti*, що дає підставу припустити існування фактива типу псл. **goriti* «палити». У такому разі **gorěti* — **goriti*, які синонімічні псл. **polěti* — *paliti*, **vřěti* — *variti*, були протиставлені за ознакою «не- / перехідність». Щоправда, на відміну від згаданих дієслів, праслов'янський каузатив **goriti* має діалектний характер: він трапляється в болгарській, македонській, сербській та хорватській мовах, а серед західнослов'янських — у серболужицьких. Словник болгарської мови Н. Герова фіксує перехідне *горя, горил* поряд із неперехідним *горя, горел* (Герова, 1, 238–239). Каузативи болг. *горя*, мак. *гори* представлені в нових академічних словниках як одиниці, що активно функціонують у сучасних мовах. Згідно з фіксацією Загребського словника сербохорватської мови, каузатив **goriti* поширений лише в західних регіонах відповідного мовного ареалу, де його фіксації починаються з XVI ст. У Словнику сербсько-хорватської літературної мови схв. *гòрети, гòрjети* зафіксовані і як неперехідні, і як перехідні, тобто з каузативним значенням формально не каузативного дієслова (РСКНІ, 3, 481–482); форму на *-iti* (*горити*) подано з позначкою «не літературне».

Лексеми, що виступають у ролі підмета з континуантами каузатива **goriti*, як правило, ті самі, які сполучаються з неперехідними від **gorěti*, з тією істотною відмінністю, що підмет перетворюється на прямий додаток з рефlekсами

¹⁵ Потебня О. О. Знач. праця. — С. 8–9.

¹⁶ Там же. — С. 44; пор.: Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) // Славянское языкознание: XII Междунар. съезд славистов [Докл. рос. делегации]. — М., 1998. — С. 115–129.

псл. *goriti: схв. *гори шума, сијено, кућа* «горить ліс, сіно, будинок», *горимо шуме, сијене, куће* «палю ліс, сіно, будинок». У ролі суб'єкта при цьому здатні виступати людина, вогонь, сонце, будь-що займисте. Термічне значення рефлексів псл. *goriti виявляється в таких семантичних відтінках: 1) «знищувати що-небудь вогнем» (болг. *Делибашии горятъ селата* — Геров, 1, 238–239; схв. *Bože sunce izgorelo, gorelo ih tri godine dana* (Чорногорія, нар. пісня) — RHSJ, 3, 284–285; *koji oganj selo gori* (Герцеговина, нар. пісня) — там же; *Ne gorj, Marko, žitu kosu toju* (нар. пісня) — там же); 2) «використовувати для опалення» (болг. *Ные горимъ джбовы дърва* — Геров, 1, 238–239; *У кѣци горимо дърва* — там же; схв. *горимо дрва* — СХР, 70); 3) «використовувати що-небудь для освітлення» (болг. *По селата горятъ боринж* «у селах палять соснову скіпу»; *горимо лоевы свеци* — Геров, 1, 238–239, БРС, 96; схв. *у неким забаченим планинским селима још гори лојанице* «т. с.» — РСКНЈ, 3, 481–482; мак. *оган да го гори!* (клятва) — РМЈ, 1, 169). Каузатив болг. *горя* має кілька специфічних значень: *горж вжглища* означає «випалювати вугілля», а *горж варь* — «гасити вапно» (Геров, 1, 238–239). У більшості слов'янських мов ці дії позначаються за допомогою каузативів від псл. *žegti, *paliti, рідше *pekti* (укр. *випалювати вугілля*, ч. *žihat vápenec, paliti váпно* і под.). Серболужицькі каузативи на *-ić / -iš* (вл. *horić*, нл. *goriś*), утворені від первинних основ теперішнього часу *gorim*, на відміну від *gorju* (Schuster-Šewc, 325), мають низку особливостей. Верхньолужицьке *horić* поряд з каузативним значенням «обсмалювати (птаха), палити» має безособово-каузативне значення, зокрема у словосполученні *mi tak hori* «мене палить» (семантичні паралелі в інших слов'янських мовах представлені укр. *мене палить, пече*, рос. *жжѣт, печет*, п. *mię pali, piecze*, ч. *pali mě v hrdle*). У словосполученні вл. *jerij hori* «оселедець викликає спрагу (дослівно: палить)» форма *hori* відповідає болг. *гори в нупертъ гори* «перець палить» (та сама внутрішня форма й у п. *gorący pieprz*, тобто «перець, який обпалює слизову оболонку»).

Рефлекси від вл. *horić, horić so*, як правило, виражають переносне значення, пор.: *wutroba se (so) mi hori* «мое сердце горитъ (від любові)» (Schuster-Šewc, 325). Таке саме значення передає й незворотне дієслово *horić* у функції перехідного, напр.: *wjesele wutrobu hori* «радість тишить серце» (Zeman, 115). Таким чином, вл. *horić* може виступати як зі зворотною часткою *so*, так і без неї, воно також однаково здатне функціонувати як перехідне й неперехідне дієслово, зберігаючи при цьому свій загальний зміст.

Каузатив нл. *góriś* у значенні «палити, обпалювати» трапляється досить рідко. Форма з часткою *se, góriś se*, у цьому значенні синонімічна неперехідному дієслову нл. *góreś*. Можна було б припустити, що цей каузатив міг би відповідати, наприклад, спорідненому укр. *гориться* в прислів'ї «Як не ладиться, то й у печі не гориться» (Гр., 1, 312). Насправді нл. *góriś se* може виступати, зокрема, у словосполученнях на зразок *svetlo se gori*, паралельних слов'янським неперехідним незворотним дієсловом, напр.: укр. *горить світло*, п. *gorzeje światło*, ч. *hoři lampa*, болг. *крушката гори*. Натомість транзитивна функція нл. *góriś* послідовно реалізується в переносних значеннях «сердити, гнівити, дратувати, ображати кого-небудь». У словнику Е. Муки фіксується зворотна форма *góriś se* з відповідною семантикою «гніватися, гнівитися» (Мука, I, 299). Цікаво, що нл. *góriś se* має структурно-семантичні паралелі в західно- і східнослов'янських мовах, для яких рефлекси псл. *goriti в цілому не характерні (ЕССЯ, 7, 46), пор.: п. діал. *gorzyc* «сердити, гнівити» (SW, I, 880), *gorzę się* «гніваюся, лаюся» (Sławski, I, 322), кашуб. *gořęc* «гнівити, нервувати», *gorzyc się* «гніватися, злитися» (Sławski, I, 322; SEK, 2, 193), ч. діал. *hořit si* «горювати, скаржитися» (ЕССЯ, 7, 46). У росій-

ських діалектах зафіксовано прикметник *горячий* «жалогідний, бідний, бідолашний; поганий» (СРНГ, 7, 89), омонімічний дієприкметнику *горячий* з термічним значенням (пор. також діал. *гбреть* «сумувати» — там же, 35). Це дає підстави припускати й регіональний вербатив **горить* зі значенням «переживати, засмучуватися», подібний до п. *gorzyc* «сердити, гнівити». У рос. діал. *гбриться* «горювати, страждати, мучитися» (там же, 37) з огляду на синонімічні формації цього типу (*жалитьяся* «страждати, мучитися» < *жаль*, *кручинитьяся* < *кручина*, *печалитьяся* < *печаль*) явно простежується відіменне походження від *горе*.

Усі ці лексико-граматичні риси групи слов'янських дієслів дають підстави реконструювати праслов'янську діалектну зворотно-каузативну форму **goriti se*, яка в сучасних мовах служить для вираження вторинних афективних значень, переважно з негативною конотацією. Польські, кашубські й чеські відповідники, імовірно, є наслідком серболужицького впливу.

Наявність у низці слов'янських мов продовжень праслов'янського каузатива **goriti* наводить на думку про первинність даної форми у плані огласовки щодо псл. **gorěti*. У такому випадку *o* в корені *gor-* могло виникнути як закономірна вокалізація у фактиві **goriti* «палити» стосовно гіпотетичного первинного статива псл. **zerěti* «палати». Через наявність каузатива псл. **goriti* можна пояснити утворення субстантива псл. **gor'e* «неприємність, нещастя, скорбота», тобто псл. **gor'e* < псл. **goriti* «палити кого-небудь; (перен.) спричиняти неприємні відчуття, біль, у тому числі й душевний». Аналогічний семантичний розвиток спостерігається в низці девербативів зі значенням «сум, лихо, біда», які утворені від каузативних дієслів, синонімічних псл. **goriti*, пор.: псл. **pečalb* < **pekti* «пекти кого-небудь, дошкуляти», рос. діал. *жгода* «сум», ч., слц. *žehra* «образа», болг. *жиг* «смуток, нещастя», що етимологічно пов'язані з псл. **žьgati*, *žegti*, укр. *журба* < **žuriti* «пекти, смажити; (перен.) лягти, присоромлювати кого-небудь». На підставі семантичного переходу «палити, пекти» > «горе, сум, туга» В. А. Меркулова зближує рос. *кручина*, діал. *кручень* «смуток, сум» з гіпотетичним праслов'янським дієсловом з коренем **kręk-* / *krqk-* < іє. **ker(ə)-* «го-ріти, блищати»¹⁷.

Крім рефлексів псл. **gorěti* та каузатива псл. **goriti*, у слов'янських мовах є також однокореневі дієслова із суфіксом *-ati*, які поділяються на дві групи: утворення на *-ati* зі збереженням *o* в корені *gor-* і дієслова з подовженим вокалізмом кореня *a*. Праформи цих дієслів винесені в окремі статті в «Етимологічному словнику слов'янських мов» за ред. О. М. Трубачова (ЕССЯ, 7, 31). Псл. **gorati* реконструюється на основі його продовжень у рос. *горать* «займатися, винищувати вогнем» (Даль, I, 948), ст.п. *gorac* (бл. 1450 р.), діал. *gorzac* «горіти, палати» (Sstp., 2, 457; SW, I, 874), словін. *gùrãc* «т. с.» (Lorentz, I, 315), ч. діал. *horati* «горіти» (ЕССЯ, 7, 31), схв., рідк. *gorati* «неясне слово в сучасній народній пісні: *Pujintuli pjevaju, a lepiri goraju, a andeli govoraju*» (там же). О. М. Трубачов визначає лексико-граматичний статус псл. **gorati* як, можливо, «досить старий ступінь — комбінація нормального вокалізму кореня й кінця основи *-ati* при інхोативному значенні» (там же). Однак нам видається ймовірнішим убачати в рефлексах псл. **gorati* радше ітеративне значення, а також, що псл. **gorati* виникло саме як дієслово для вираження повторюваної дії «палати, горіти», яке формально відрізнялося від псл. **gorěti* суфіксом основи. Інакше кажучи, у

¹⁷ Меркулова В. А. Русские этимологии IV. Кручина. // Этимология 1981. — М., 1983. — С. 58–62.

праслов'янській мові можна припустити співіснування *gorěti*, найбільш узагальненого у видовому відношенні, та ітератива **gorati*.

Виразніше ітеративне значення передають продовження псл. **garati* зі ступенем а в корені (ЕССЯ, 6, 101), пор. п. діал. *wzgarac* «зайнятися; відчувати до когось приязнь, симпатію» (SEK, 2, 159), кашуб. (тільки префіксальні) *né zgarac* «не терпіти, ненавидіти когось» (лише в заперечній формі; там же, 158–159), ч. *háratí* «палати, сильно горіти; швидко бігти, їхати, скакати» (Jung., I, 658), діал. *harat'* «скаржитися, ремствувати» (там же), слц. *hárat'* «горіти, палати» (SSJ, I, 460), схв. *gārati*, *gārām* «роздмухувати полум'я, розпалювати вогонь» (РСКНД, 3, 192), а також численні префіксальні форми схв. *gārati* (Skok, I, 592). Праслов'янське **garati* споріднене з лит. *garuoti* «випаровуватися», особливо *goruoti* «спітніти від бігу; протягати, продувати» (ЕССЯ, 6, 101). Рефлекси псл. **garati* не виявлено в східнослов'янських (крім кількох російських префіксальних утворень), польській, серболужицьких і словенській мовах. Континуанти псл. **garati* як твірного дієслова виділяються у префіксальних дериватах, які трапляються в давньоруських пам'ятках (XII–XVI ст.), пор.: *изгарати* (недок.) «знищуватися вогнем, згоряти» — *Стеблие от огня изгараем* (XII–XIII ст.), «пересихати» — *Языкь огнем с(е)рд(е)чнымъ изгараемъ* (XVI ст.), «зазнавати катування вогнем, горіти» — *Столы огньны и на нихъ множьство народу и мужь и женъ изгараху на них* (XII ст.), «страждати від посухи, від спеки, сохнути» (XI ст.), *изгаратися* у словосполученні *безводиемъ изгаратися* «страждати від спраги» (СлРЯ, 6, 133–134).

Паралеллю давньоруських і староросійських форм із префіксом *из-* є активні в сучасній болгарській мові дієслова *изгарям* «згоряти, гинути від посухи (про рослини); засмагати, згоряти (на сонці), (перен. розм.) вилітати з гри; згоряти від любові, сорому» (Геро, 2, 196; БРС, 209) і *изгарям* (каузатив) «спалювати, обпалювати (руку, обличчя і под.), спалювати (про сонце), (перен. розм.) розоряти, робити нещасним; розбивати життя кому-небудь», зворот. *изгарям се* «обпикатися» (там же). Основа ітератива псл. **garati* також фіксується в польських префіксальних дієсловах типу *dogarać*, *ugarać*, *wygarać* з відповідно модифікованою семантикою.

Багаторазовість дії «горіти, палати» знайшла формальне вираження в одичних утвореннях із суфіксальним елементом *-iva-*, пор.: ст.рос. *гаривати* «зазнавати дії полум'я» — *А по той рѣчкѣ... лѣсныя мѣста, і гаривало отъ молнія и лежить великий заломной лѣсъ* (XVII ст.) (СлРЯ, 4, 11). Староросійське *гаривать* відповідає тому самому типу ітеративних утворень, що й рос. *носитъ* — *нашивать*, *ходить* — *хаживать*, *водить* — *важивать*. У польській мові зафіксовано форми ітеративів з *-ywa-* — *(do)gorywać* (SW, I, 847), а в чеській — *hořívati*, *dohořívati* (*oheň dohořívá*), *rozhořévati* (*světélko se rozhořívá*) (Trávn., 452). Подібних формацій в інших слов'янських мовах нами не виявлено.

Ізольовану позицію в системі дієслівних рефлексивів з кореневим а займає схв., перех. *gāruti*, *gārim* «коптити, чорнити, фарбувати чорним, воронувати (сталь)», *gāruti zemľu* «удобрювати землю» (РСКНД, 3, 198–199). Це дієслово є відіменним вербативом від схв. *gār* «попіл, зола». Послідовніше деривати з коренем *gar-* спостерігаються серед іменників.

Отже, безпосередні рефлекси дієслів псл. **gorěti* / **goriti* / **garati* сполучаються з широким спектром суб'єктів, виражаючи при цьому як термічні значення, що співвідносяться з утворенням чи застосуванням вогню, жару, так і ті, загальною рисою яких є емоційна забарвленість та інтенсивність позначуваних дій і станів. Є підстави вважати значення горіння первинним і вихідним. Разом з тим

уже в найдавніших слов'янських текстах поряд із термічним значенням виступали й деякі переносні, що вказує на давність їх появи, можливо, не без впливу іншомовних зразків (напр., стсл. *всегда горѣти дхомъ* (XI ст.) — Срезн., 1, 561). Отже, можна з високою імовірністю стверджувати, що вже у праслов'янський період дієслова **goriti / *garati / *gorěti* функціонували як багатозначні одиниці.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БЕР — Български етимологичен речник. / Съст. Вл. Георгиев. И. Заимов, Ст. Илчев.— София, 1971–2011.— Т. 1–7.
- Гр. — *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
- Геров — *Геров Н.* Речник на българския език.— София, 1976.— Т. 1–5.
- Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1981.— Т. 1–4.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За заг. ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
- Мука — *Мука Э.* Словарь нижнелужицкого языка и его наречий.— Бауцен, 1928.— Т. 1–2/3.
- Нар. сл. — Народная словотворчась.— Мінск, 1979.— 334 с.
- Ожегов — *Ожегов С. И.* Словарь русского языка.— 10-е изд.— М., 1973.— 846 с.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1959.— Т. 1–2.
- РСКНЈ — Речник српскохрватског књижевног народног језика.— Загреб ; Нови Сад, 1967–1973.— Књ. 1–5.
- РМЈ — Речник на македонскиот јазик.— Скопје, 1961–1966.— Т. 1–3.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1–3.
- СлРЯ — Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова.— М., 1975–2008.— Т. 1–28.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров.— Ленинград, 1961–2013.— Вып. 1–46.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
- СХР — Сербскохорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой.— М., 1970.— 3-е изд.— 735 с.
- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : Ў 5 т.— Мінск, 1975–1983.— Т. 1–5.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1964–1973.— Т. 1–4.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2014.— Вып. 1–39.
- Bern. — *Berneker E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch.— 2. Aufl.— Heidelberg, 1924.— Bd 1.
- Jung. — *Slowijk česko-německý Josefa Jungmanna.* — Praha, 1837.— D. 1–3.
- Linde — *Linde S. B.* Słownik języka polskiego.— Lwów, 1860.— Т. 1–6.
- Lorentz — *Lorentz Fr.* Pomoranisches Wörterbuch.— Berlin, 1958–1974.— Bd 1–4.
- Machek — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1968.— 866 s.
- Pl. — *Pleteršnik M.* Slovensko-nemški slovar.— Ljubljana, 1894–1895.— Ń. 1–2.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern etc., 1959–1965.— Bd 1–2.
- RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.*— Zagreb, 1880–1967.— Т. 1–19.
- Schuster-Šewc — *Schuster-Šewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1978–1982.— Bd 1–11.
- SEK — *Boryś W., Popowska-Taborska H.* Słownik etymologiczny kaszubszczyzny.— Warszawa, 1994–2006.— Т. 1–5.
- Skok — *Skok P.* Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1971–1973.— Knj. 1–3.
- Sławski — *Sławski Fr.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952–1978.— Т. 1–5.
- Śl. prast. — Słownik prastowiański / Red. F. Sławski.— Wrocław, 1974–2001.— Т. 1–8.

- SSJ — Slovník slovenského jazyka.— Bratislava, 1959–1968.— D. 1–6.
SStp — Słownik staropolski / Red. nac. St. Urbańczyk.— Wrocław etc., 1958.—
T. 2. Zesz. 6.— S. 401–480.
SW — Słownik języka polskiego / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa,
1900–1927.— T. 1–8.
Trávn. — *Trávníček Fr.* Slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— 1800 s.
Webster — Webster's collegiate dictionary.— 5-th ed.— S. l., 1945.— 1274 p.
Zeman — *Zeman A.* Słownik górnołużycko-polski — Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

**ON MORPHONOLOGICAL AND SEMANTIC FEATURES OF INDO- EUROPEAN
*G^uHER- / G^uHOR- «BURN» AS REFLECTED BY THE COMMON SLAVONIC VERBS
*GORĚTI / *GORITI / *GARATI AND THEIR CONTINUANTS**

The author elucidates morphonological and semantic features of the reflexion of the Indo-European root *g^uher- / g^uhor- in the Common Slavonic verbs *gorěti / *goriti / *garati and their continuants in Slavonic languages.

Key words: Indo-European, Common Slavonic, root, continuant, reconstruction, derivation, semantics.